

Манько В.О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ КРИМСЬКОГО СВІДЕРУ ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті наводяться аргументи на користь голоценового віку кримського свідеру та про неможливість його походження від свідеру Польщі й півночі України.

Територія поширення. Основні риси

Кримський свідер є індустрією, яка відома тільки у Гірському Криму. Вперше знахідки свідерських вістер на території Криму стали відомими після досліджень Г.А. Бонч-Осмоловського на стоянці Сюрень 2 (Бонч-Осмоловский 1934). Пізніше цю ж стоянку досліджувала О.А. Векілова (Векилова 1957; 1961; 1966). Найбільш інформативним комплексом свідерської індустрії Криму став комплекс 4 шару стоянки Буран-Кая 3, досліджений О.О. Яневичем (Janevic 1999). Свідерський комплекс відомий також за матеріалами стоянки Су-Ат 3. Окремі знахідки вістер, подібних свідерським, відомі за матеріалами верхніх шарів Мурзак-Коби, майже всіх шарів Фатма-Коби, 4 шару Шан-Коби, 3 і 2 шарів Шпан-Коби, а також на стоянках Ала-Чук і Буран-Кая навис.

Свідерська індустрія Криму є унікальним явищем, яке неможливо сплутати ні з яким іншим. Перш за все, її особливістю є техніка розщеплення, орієнтована на отримання пластинчастих заготовок для верболистих вістер. Отримання заготовок відбувалося шляхом розщеплення двоплощинних монофронтальних біповздовжних нуклеусів, які мали, як правило, човноподібні форми (рис.1.1-6). Тильні сторони таких нуклеусів зазвичай оформлювалися поперечними сколами і лише іноді залишалися неоформленими і мали залишки кірки. Розщеплення таких нуклеусів відбувалося за принципом постійного відновлення площадок, що призводило до суттєвого зменшення розмірів нуклеусів. В комплексах кримського свідеру частка подібних нуклеусів доходить до 82%. Інші типи нуклеусів – це одноплощинні підконічні і одноплощинні сплюснені підконічні в повздовжньому перетині (рис.1.7). Схоже, що подібні типи нуклеусів ілюструють кінцеву стадію розщеплення біповздовжних нуклеусів, коли оформлення другої площадки стає вже

Manko V.O.

TO THE QUESTION ABOUT THE CHRONOLOGY OF CRIMEAN SWIDERIAN AND IT'S ORIGIN

неможливим. Незвичним, як для кримського свідеру, є наявність у комплексі нижнього шару Сюрені одноплощинних олівцеподібних нуклеусів, які більш природними були б для кукрекських комплексів (рис.1.8-9). Про їх роль у свідерських комплексах ми напишемо нижче.

Метою розщеплення, як вже зазначалося, було отримання верболистих пластин, більшість яких за напрямком ударної хвилі на дорсальній поверхні очевидно пов'язані з розщепленням біповздовжних нуклеусів.

Комплекси, пов'язані з мисливським озброєнням, як правило, є найчисленнішими, порівняно з іншими категоріями знарядь. У нижньому шарі Сюрені 2 (Janevic 1999, p.37) їх 47 проти 41 скребка і 19 різців, у 4 шарі Буран-Каї III їх 312 проти 44 скребків і 58 різців. Типологія елементів металю озброєння досить багата. Вістря «свідерського» типу (рис.2.1-6,8-9,11-13,15-17) насправді зовсім не є типологічно уніфікованими. Присутні верболисті вістря з одним краєм, заретушованим повністю або по більшій частині, причому останні мають не заретушованою середню частину краю пластини; другий край заретушований тільки на частині, яка стикується з областю горбка. Описані вістря завжди мають фасетки пласкої ретуші на вентральній стороні на проксимальних, а часто і на дистальних частинах. Є також серії вістер, у яких крайова ретуш розташовується симетрично на проксимальних частинах заготовок і ніколи не піднімається вище, ніж на третину краю заготовки. На подібних вістрях зазвичай ретушувалися пласкою ретушшою тільки проксимальні частини, причому ретуш часто не утворювала суцільно ретушованого поля. Таким чином, на більшості вістер черешки є ледве наміченими, лише поодинокі екземпляри мали реально виділені ретушшою черешки. Вістря «свідерського» типу супроводжуються й іншими типами вістер: це тронковані пластинки, в тому числі й діагонально тронковані; це вістря з

арочними спинками (федермессер); вістря з конвергентною ретушшю. Перелічені типи, можливо, не вичерпують розмаїття комплексу вістер, адже чимало з них представлено уламками, тому їх неможливо віднести до жодного з описаних типів.

У свідерських комплексах завжди присутні геометричні мікроліти (рис.2.7,10,14). Це, як правило, низькі й середньовисокі трапеції та низькі сегменти. Усі геометричні мікроліти мають аналоги в шан-кобинських комплексах. Їх наявність в усіх без винятку свідерських комплексах свідчить, що кримський свідер і шан-кобинська індустрія розвивалися одночасно.

Більшість скребків – кінцеві на пластинках (рис.1.14-15), в тому числі й подвійні. Є кінцеві віялоподібні скребки на відщепі. Серед різців зустрічаються бічні (рис.1.16), в тому числі білатеральні; двогранні, серед яких є кутові (рис.1.11) і серединні (рис.1.10). Присутні також перфоратори, пластинки та відщепи з ретушшю. В комплексі Су-Ат III присутня траншеподібна сокира. Також відзначимо, що в комплексі Су-Ат III наявні шпанські мікроліти, але чи є вони органічною частиною свідерського комплексу, чи механічною домішкою, встановити неможливо. Враховуючи наявність комплексів, де шпанські мікроліти відсутні, я схилиюся до останнього.

У комплексі нижнього шару Сюрени 2 присутні мікропластини з притупленими краями (рис.1.12-13), перфоратор (рис.2.18).

Слід звернути також увагу на кілька комплексів, у яких вістря, подібні свідерським, присутні у невеликій кількості. Це Фатьма-Коба (3 і 2 шари), Шан-Коба (шар 3) і Мурзак-Коба (шар 3). Особливістю свідероїдних вістер цих комплексів є їх виготовлення на заготовках, знятих з одноплосинних нуклеусів. Тобто, за аналогією з кримським свідером, те явище, яке вони репрезентують, слід було б назвати кримським постсвідером. Така кримська постсвідерська індустрія могла існувати в Криму як окреме явище, досі ще не виявлене. Але міг мати місце такий хід подій, коли окремі речі свідерського комплексу просто продовжували виготовляти після зникнення самої свідерської індустрії носії інших культурних традицій; при цьому такий процес супроводжувався трансформацією традиційних технологій виготовлення вістер.

Таким чином, кримський свідер був суто гірським кримським явищем, яке суттєво відрізняється від всіх без винятку синхронних індустрій, а таким, як ми побачимо, були шан-

кобинська, тау-бодракська, шпан-кобинська, кукрекська індустрії, а також мурзак-кобинська і таш-аїрська – на заключному, «постсвідерському, етапі.

Наявні відомості про абсолютну і відносну хронологію

Тільки два свідерських комплекси Криму мають чітку стратиграфію. Це Сюрень II (нижній шар) і Буран-Кая III (шар 4).

Унікальність свідерського шару Сюрени II полягає в тому, що він перекритий шаром шан-кобинської індустрії (Векилова 1961). На жаль, розкопки були проведені таким чином, що свідерські горизонти, які залягали у верхній частині крупних кам'яних плит, були взяті як I культурний шар. Не виключено, враховуючи наявність шан-кобинських мікролітів не тільки над свідерським шаром, але й безпосередньо в ньому, більш ретельні дослідження виявили б інтерстратифікацію свідерських и шан-кобинських шарів.

Свідерський комплекс Сюрени II унікальний ще й тим, що містить конічні і олівцеподібні нуклеуси, які не можуть не асоціюватися з кукрекською індустрією. Як здається, такі речі у комплексі Сюрени II є важливим хронологічним репером. Незалежно від того, чи є вказані речі механічними домішками, чи ні, вони знайдені в одному стратиграфічному горизонті, а тому можуть надійно свідчити, що комплекс Сюрени II є не молодшим початку бореалу і не старшим другої половини бореалу. Такий висновок обумовлений визначеними рамками зникнення шан-кобинської (кінець бореалу) і початку розвитку кукрекської індустрії (початок пребореалу).

Комплекс 4 шару Буран-Каї III показує, на відміну від Сюрени II, зворотню послідовність кам'яних індустрій. Тут шан-кобинський шар 5 перекривається свідерськими шарами 4а і 4. На жаль, зараз важко визначити як було насправді. Справа в тому, що в початкових публікаціях О.О. Яневич згадував тільки шар 4, який стосувався свідерського комплексу (Janevic 1999, р.45). Саме так описана позиція свідерського комплексу 1999 року. Те саме ми знаходимо і в рукописі планової теми, закінченої у 2004 році. Але у публікаціях Н.П. Герасименко, погоджених з О.О. Яневичем, з'являється загадковий шар 4а, який, за даними палеонотії, має бути датований пізнім дріасом (Gerasimenko 2003). При цьому, шар 4, який корелюється з бореалом, пов'язується також з свідерським комплексом. Можливо це й так, але у працях О.О. Яневича ніде не вказується

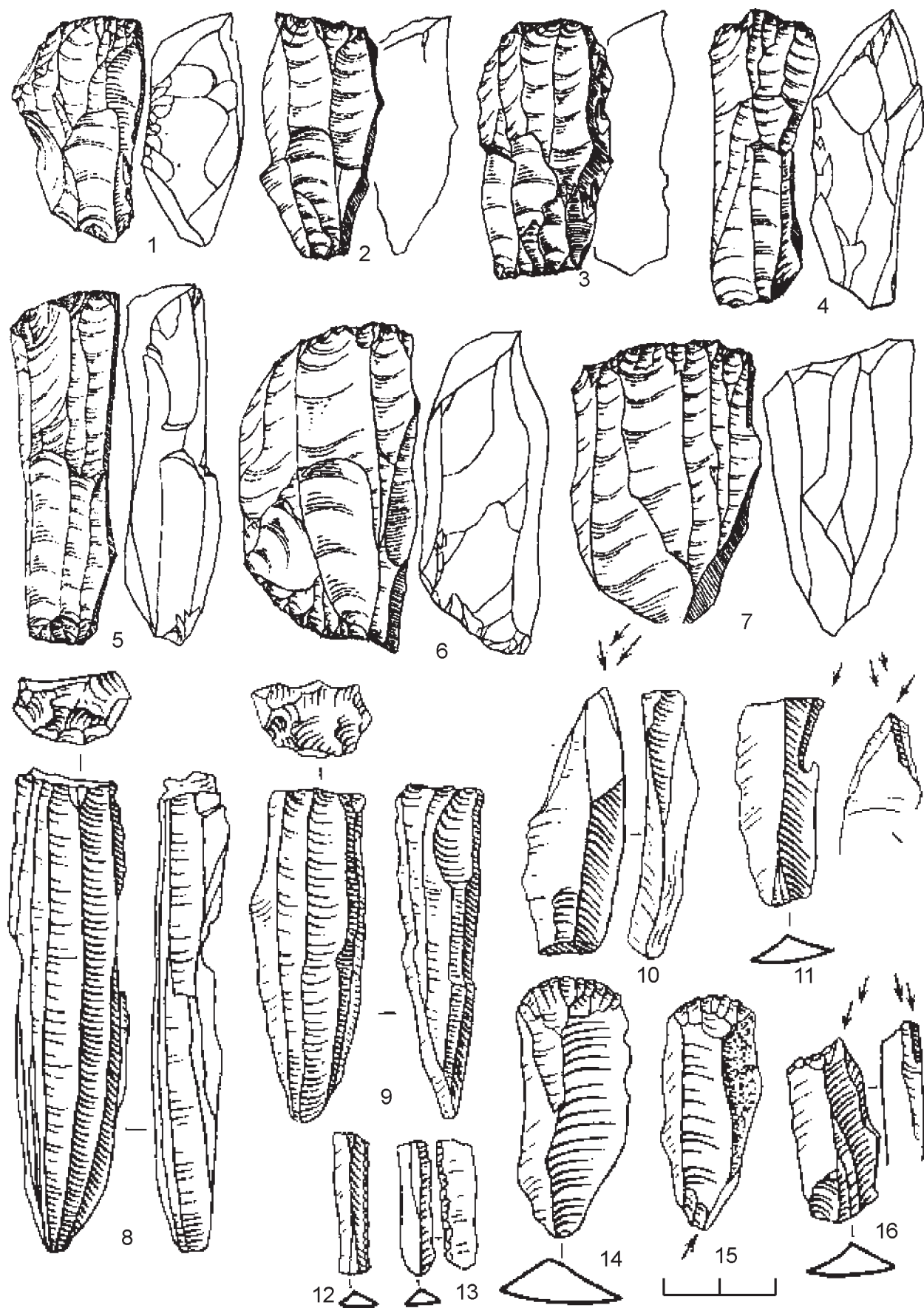

Рис.1. Сюрень II. Свідерський комплекс (за О.О.Яневичем, 1999 і О.А.Векіловою, 1957).

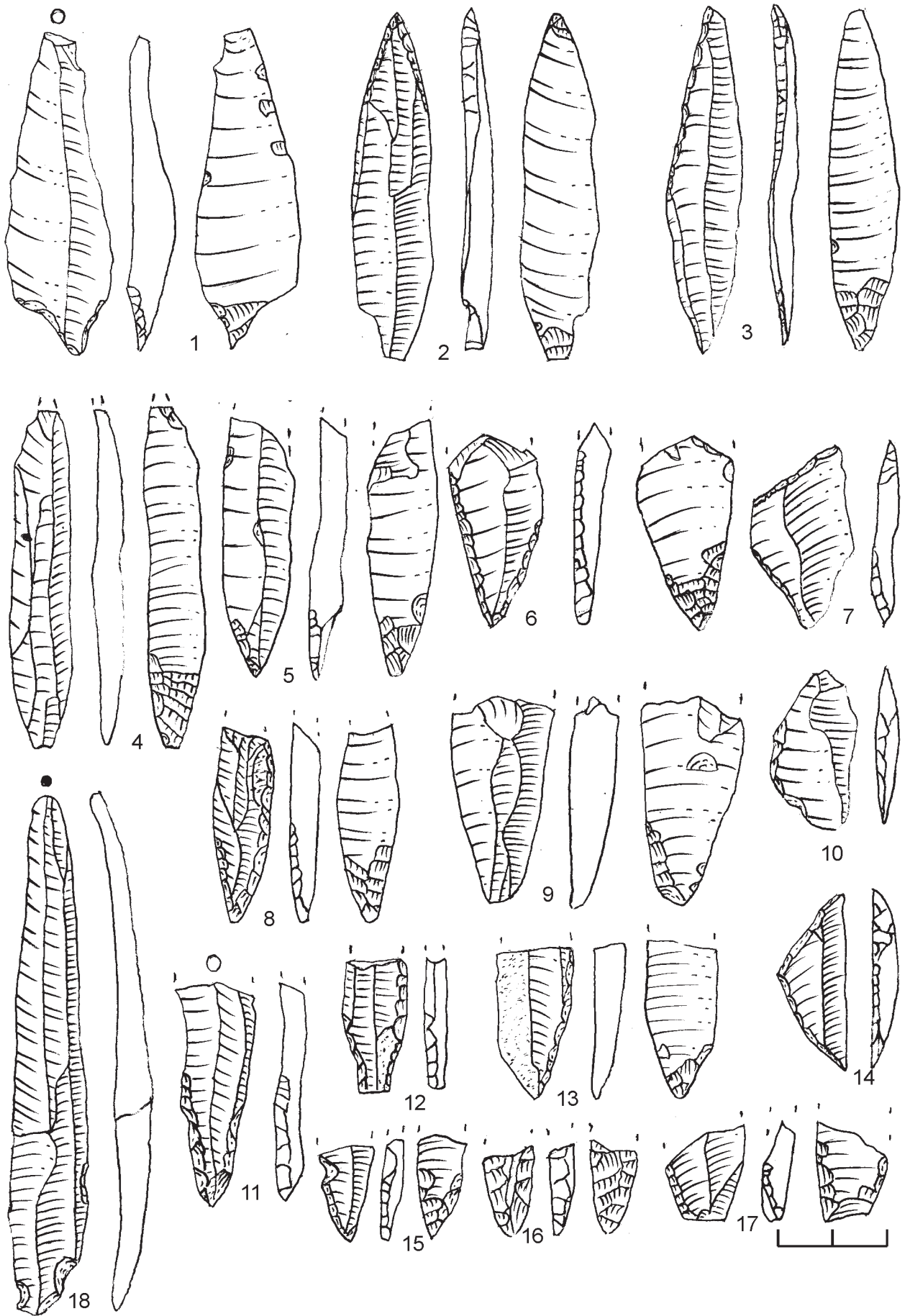

Рис.2. Стурень II. Свідерський комплекс.

на наявність двох свідерських шарів, шар свідерської індустрії розглядається як монолітний, до того ж такий, що датується пізнім дріасом.

У мене є всі підстави вважати, що таке датування є некоректним і не відповідає дійсності. Я вимушений процитувати О.О. Яневича. «У Буран-Каї 3 свідерський культурний шар потужністю біля 20 см добре представлений під скельним навісом, та на площадці перед ним. Він пов'язаний з літологічним шаром 4, відклади якого склалися під навісом з темно-сірого (гумусованого?) глинисто-піщанистого седименту з високим вмістом середнього та дрібного кутоватого щебеню...» «Яма розкопана лише частково і простягалась далі в нерозкопану карстову порожнину в північній скельній стінці навісу. Вона була викопана в світліших відкладах епіграветських культурних шарів 5-2 та 6-1 і добре простежувалась по темно-темно-сірому заповненню. Яма, безумовно, призначалась не для вогнища, найменші ознаки якого, зокрема вуглисто-зольна домішка та пропечення седименту, відсутні» (Яневич 2004, с.70).

Як ми бачимо, О.О. Яневич чітко фіксує такі факти:

1. Шар зі свідерськими знахідками має сіре забарвлення, що може свідчити про початок процесу гумусації.

2. Яма, впущена з шару, не могла потемніти від попелу. Законсервовані у ямі седименти є навіть більш темними, ніж колір відкладів культурного шару. Можливо, що заповнення ями передавало колір культурного шару під час його утворення, захистивши вміст ями від певних трансформацій, які могли мати місце у відкладах культурного шару, розташованого ближче до поверхні.

Виходячи з цих висновків, ми можемо констатувати характер культурного шару як такий, що пов'язаний з голоценом, причому з голоценом відносно пізнім. За аналогією з стратиграфією Гроту Скелястого, ми можемо з певністю стверджувати: у період дріасу 3, з яким, скоріше за все, пов'язаний шар III-3-1, ми не спостерігаємо жодних ознак гумусації, потемнення відкладів. Розташована над шаром III-3-1 пачка шарів II з 5 літологічних горизонтів, які можуть датуватися тільки ранньоголоценовим часом, також не має жодних ознак гумусації, фіксується забарвлення від світло-палевого до померанчового. Слід також згадати, що ознаки гумусації відсутні і у свідерському шарі Сюрени

II. Виходячи зі сказаного, я вважаю за можливе стверджувати, що комплекс Сюрени II є старшим за комплекс Буран-Каї III, а також, що відклади 4 шару гн можуть бути пізньодріасовими, тобто вони не могли утворитися під час сильного похолодання.

Отже, дати, отримані для свідерського комплексу Буран-Каї III я вважаю сумнівними. Як показано в табл.1, дати часу дріасу 3 отримані і для шан-кобинського, і для свідерського шарів. Близькість датувань дозволяє нам вважати всі без винятку дати такими, що відповідають шан-кобинському шару 5.

На жаль, невдачею закінчилася й спроба датування кісток безпосередньо з ями, яка була дослідженою у свідерському шарі. Обидва зразки виявилися такими, що потрапили до ями з епіграветського шару, давши дати в межах дріасу 1 і старше.

Таким чином, отримані для свідерського шару Буран-Каї III дати вступають у протиріччя з палінологічною колонкою пам'ятки і, відповідно, повинні бути піддані серйозному сумніву.

Як здається, немає інших підстав для датування кримського свідеру часом пізнього дріасу, крім мислення за аналогією. Я маю на увазі традицію співставлення індустрій північного (поліського) свідеру і свідеру кримського. Ця традиція виникає майже з часу першовідкриття свідерської індустрії в Криму (Векилова 1961) і сприймається й зараз як аксіоматична (Залізник, Яневич 1987). Відповідно, присутнє й яскраво виражене бажання розглядати хронологію двох свідерів як єдину систему.

У той же час, як було сказано, ми не маємо жодних підстав розглядати кримський свідер як плейстоценове явище, жоден із стратифікованих комплексів не дає нам для цього ніяких підстав або, навпаки, дає нам підстави для інших висновків.

Моє враження про те, що традиційне сприйняття віку кримського свідеру є неправильним, посилюється при аналізі тих стратифікованих комплексів, які містять окремі свідерські речі.

Перш за все, ми повинні згадати комплекс 3 шару Шпан-Коби. О.О. Яневич стверджує, що горизонт 2 шару 3 є свідерським. Отримані дати не дозволяють говорити про плейстоценовий вік горизонту, але дають також досить давній вік у межах першої половини пребореалу. Можливо, варто було б говорити про найдавніший з відомих нині свідерських комплексів, але для цього немає

Табл.1. Дати кримських комплексів, пов'язаних з розвитком свідерської індустрії

Пам'ятка, матеріал для датування	Культура	Лаб. №	BP	BC (cal, 1y)
Буран-Кая-3				
Гор.7. Кістка	Свідер	Ki-6268	10730±60	10770-10650
Гор.7. Кістка	Свідер	Ki-6269	10580±60	10625-10459
Гор.13. Кістка	Шан-Коба	Ki-6267	10920±65	
Гор.13. Кістка	Шан-Коба	Ki-6267a	11460±70	11500-11350
Шар 4, гор.3 низ. Кістка	Епігравет (?)	Ki-10393	13450±200	
Шар 4, гор.3а. Кістка	Епігравет (?)	Ki-10394	12900±120	
Шпан-Коба				
Шар 3, гор.2. Кістка.	Свідер *	KIA-3686	9760±60	9048-8984
Шар 3, гор.2. Кістка.	Свідер *	Ki-5824	9890±80	9376-9030
Шар 2, гор.1. Кістка.	Шпан-Коба	KIA-3689	9560±50	8926-8538
Шар 2, гор.3. Кістка.	Шпан-Коба	ГИН-6276	9150±150	8340-8030
Шар 2, гор.4. Кістка.	Шпан-Коба	KIA-3688	9790±50	9046-9014
Шар 2, гор.5. Кістка.	Шпан-Коба	KIA-3687	9730±50	9040-8970
Фатьма-Коба				
Шар 5/6, кістка	Шан-Коба	Ki-10396	8520±150	7745-7355
Шар 5/6, кістка	Шан-Коба	Ki-10395	8770±140	8160-7605
Шан-Коба				
Шар 3. Кістка	Мурзак-Коба	Ki-11082	6520±120	5610-5370
Шар 6.1. Кістка	Шан-Коба	Ki-11085	9910±180	9745-9215
Шар 6.1. Кістка	Шан-Коба	Ki-11086	11260±190	11480-11085

* за О.О. Яневичем.

жодних підстав. По-перше, комплекс є просто мізерним за числом знахідок. По-друге, в комплексі відсутні нуклеуси взагалі, відповідно – й біполярні, які є надійними маркерами свідерських пам'яток. По-третє, єдиний знайдений уламок «свідерського», за О.О. Яневичем (1993, с.6-16), вістря, таким не є. Не можна не звернути уваги на те, що це «вістря» виготовлене на реберчастому сколі, а не на пластині, сколотій з біполярного нуклеуса. Це є нонсенсом. Слід також відзначити, що фрагментація виробу є такою, що не дозволяє нам ідентифікувати його як вістря. З таким же успіхом це може бути свердло. Останнє є найбільш вірогідним, якщо врахувати, що ретуш з черевця тут не утворює поля і складається з дрібних фасеток, більш притаманних для перфораторів, ніж для дійсних вістер. Таким чином, ми не можемо користуватися і цими датами. Скоріше за все, 2 горизонт шару 3 Шпан-Коби був залишений носіями шан-кобинської індустрії, як і всі інші горизонти цього шару.

Інша річ, коли мова йде про знахідку свідерського вістря у шарі 2 Шпан-Коби (Janevic 1999, p.43). Це вістря має всі ознаки свідерського, виготовлене на пластинчастій заготовці, яка була знятою з біповздожного нуклеуса, має на черевці

справжню «свідерську» лускову ретуш. Більшість дат 2 шару пов'язані з другою половиною пребореалу або навіть з початком бореалу. Це чи не єдиний випадок реального датування свідерської індустрії. У цілому ж, знахідка свідерського наконечника пов'язана з шпан-кобинським культурним шаром, що дозволяє синхронізувати розвиток двох індустрій.

Останній висновок підтверджується матеріалами 4 шару Шан-Коби, який містить одночасно артефакти цілого букету індустрій: шан-кобинської, тау-бодракської, шпан-кобинської, кукрекської і свідерської. Дати для цього шару відсутні, але дати шару 3 є такими, що пов'язують його з атлантикумом, а серед дат шару 6-1 є ранньопребореальна. Відповідно, скоріше за все, шар 4 слід пов'язувати з бореалом.

Бореальну дату має шар 5/6 Фатьма-Коби, де поруч із шан-кобинськими і тау-бодракськими артефактами знайдені й свідерські вістря. Свідерські вістря також знайдені і в 4 шарі Фатьма-Коби, який, скоріше за все, пов'язаний або з кінцем бореалу, або з атлантикумом.

Знахідки вістер «постсвідерського» типу більш докладно буде написано в окремій статті, присвяченій мурзак-кобинській індустрії. Зараз же відзначимо, що знахідки таких вістер

пов'язані виключно з шарами, які датуються атлантичним часом.

Генеза свідерської індустрії і питання хронології

Питання походження кримського свідеру від свідеру північного має величезну історіографію. Але тут я відзначу лише кілька останніх версій.

У 1987 році Л.Л. Залізник і О.О. Яневич (1987) зробили висновок про походження кримського свідеру від північного. У якості аргументів вони використовували наступні: подібність індустрій, подібність господарства, наявність свідерських пам'яток між двома регіонами. Усі ці аргументи, як на мене, є малопереконливими. Про хронологічну синхронність висновок, як на мене, був передчасним, не мав відповідної аргументації, що вже аналізувалося вище. Подібність господарства є ефемерною, адже полювання на північного оленя у лісовій зоні і полювання на благородного оленя у гірській місцевості не можуть бути подібними. Не дуже переконують і аргументи про наявність свідерських пам'яток між Кримом і Поліссям.

Найпотужнішим аргументом є наявність у Карпатах пам'ятки Скауне зі свідерськими наконечниками (Nicolgescu-Plöphor, p.5-34). Допустимо. Але ми не знаємо дати Скауне навіть приблизно. Навіть якщо припустити, що Скауне, в якому присутні і епіграветські риси, дійсно має відношення до поліського свідеру, то виникає питання: яким же був шлях мисливців на північного оленя з Полісся до Криму? Через Північно-Західне Причорномор'я? Тут ми маємо царинківську індустрію, яка є складовою частиною осокорівсько-рогалицької, а також Білолісся, яке пов'язане з шан-кобинською індустрією. Можливо, з Карпат свідерці помандрували на Південний Буг і Дніпро? І це є маловірогідним, оскільки тут нам відомі тільки осокорівсько-рогалицькі і зимівниківські пам'ятки. Немає свідерських пам'яток і у Присивашші, яке обстежене дуже ретельно М.П. Оленковським (Оленковский 1991). Яким же чином ще могли потрапити свідерці до Криму? Моя фантазія вичерпана. Мені здається, що подальші спроби накреслити шляхи міграції північного населення до Криму є приреченими на невдачу. Слід визнати, що ми маємо справу з випадком конвергентного розвитку. Відповідно, ми повинні відмовитися від синхронізації двох індустрій як очевидного факту, який не може бути підданим ревізії.

Для розуміння можливості свідерської міграції в Крим дуже корисно подивитися на

область розповсюдження постсвідеру, яка є набагато більшою за площею, ніж площа, яку займали носії свідерської традиції. Розширення зони постсвідеру відбувалося лише в межах лісової зони. Магістральним напрямком при цьому був північний, внаслідок чого постсвідерське населення заселило навіть Кольський півострів. Розповсюдження постсвідеру в степову зону не зафіксовано. Це все характеризує носіїв постсвідерських традицій, прямих нащадків традиційного свідеру, як суспільство, орієнтоване на використання ресурсів лісової зони. Як на мене, їх міграція до Криму є такою ж маловірогідною подією, як міграція в Каракуми чи Сахару. За Л.Л. Залізником поширення свідерських традицій у Криму (Залізник 1998, с.138) було пов'язане з переходом частини свідерського населення до полювання на гірський різновид північного оленя. Не буду заперечувати, але чого б, у такому випадку, свідерцям було йти в Крим, де північних оленів не було ні у фінальному плейстоцені, ні, тим більше, в голоцені?

Слід також відзначити, що відомості про необхідність віднесення Скауне до кола свідерських пам'яток – також ненадійні. Свого часу цей комплекс аналізував П.І. Борисковський (Борисковский 1966, с.135-137). За його спостереженнями, провідним типом нуклеусу у Скауне є одноплощинний призматичний. Досить вже цього спостереження, щоб визначити, що комплекс Скауне не є свідерським. Можливо, класичні біповздожні свідерські нуклеуси просто не були знайдені? Я відкидаю таку думку, адже неможливо не звернути увагу на те, що огранка вістер зі Скауне (рис.3) повністю виключає можливість припущення про те, що для їх виробництва могла застосовуватись свідерська технологія: дуже часто ми тут спостерігаємо наявність безсистемних поперечних сколів. верболисті заготовки повністю відсутні, далеко не всі вістря мають підправку з черевця. Так що ж свідерського у комплексі Скауне? Відповідь очевидна: нічого.

Таким чином, всі посилання на Скауне як на можливий місточок між поліським і кримським свідером є безпідставними.

У 1992 році Д.Ю. Нужний (1992, с.154) написав про абсолютну подібність північного і кримського свідеру. В той же час Д.Ю. Нужний зараз не впевнений що міграція в Крим з Півночі мала місце. Він вважає, що підстав для зворотного висновку – не менше. На жаль, остання думка не знайшла відображення у

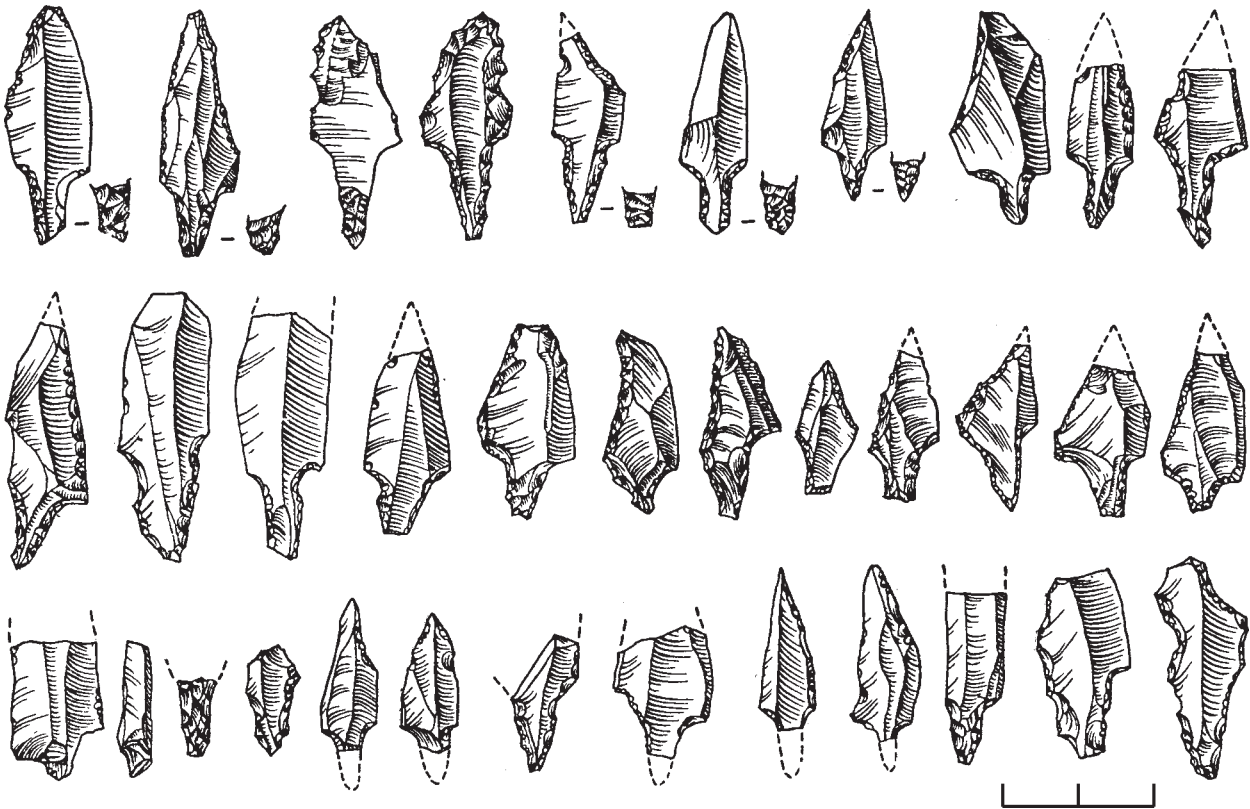

Рис.3. Скауне (за П.І.Борисковським,1966).

публікаціях, була висловленою у приватній розмові. З висновком про цілковиту подібність північного і південного свідеру не можна не погодитись. Але з думками про генетичний зв'язок двох індустрій погодитись можливо лише при наявності доказів про існування двох індустрій в один час. Як я вже показав, такої впевненості у нас нема і не може бути. Якщо хронологія північного свідеру досить чітко визначена в межах пізнього дріасу – початку пребореалу, то з упевненістю можна говорити про існування свідеру лише в межах бореалу. Все це робить ненадійними спроби пов'язати дві подібні індустрії між собою.

В.Ю. Коєн у колективній монографії, присвяченій фінальному палеоліту і мезоліту Криму (Бибигов и др. 1994, с.133-144) також показав, що зв'язок кримського і поліського свідеру є необов'язковим. Тим не менш, запропонована їм теорія страждає невизначеністю. Він пише про два шляхи розвитку культуротворення у період тардигляціалу: середземноморський і північноєвропейський. Виникнення кримського ж свідеру ілюструє третій шлях, який призводив до формування гетерогенних культур. Хиби теорії знаходяться на поверхні. Не вказано, в чому полягає гетерогенність кримського свідеру, а

також не вказані витoki такої гетерогенності. Яка індустрія, пов'язана з «північноєвропейським» шляхом розвитку брала участь у створенні кримського свідеру? Свідерська культура Полісся? Навіщо ж тоді було наводити аргументи проти цієї тези? Про середземноморські шляхи витоків свідеру ми можемо тільки здогадуватися: не вказана жодна з таких індустрій.

Водночас, ідея В.Ю. Коєна про середземноморські корені кримського свідеру заслуговує на увагу, адже у регіоні Східного Середземномор'я відомі численні типи індустрій з черешковими вістряма, які розвивалися в проміжок часу від фінального плейстоцену до початку атлантикуму. До кола таких індустрій належать в тому числі й індустрії докерамічного неоліту В (область PPNB) (Мелларт 1982, с.41). У цьому зв'язку ми можемо дослідити історію розвитку таких індустрій і їх можливу кореляцію в часі з розвитком кримського свідеру.

Історична доля кримського свідеру

Усі без винятку індустрії PPNB припинили своє існування на межі бореалу-атлантикуму. На зміну PPNB прийшли або індустрії докерамічного неоліту С (PPNC), або керамічні індустрії ярмук'єн і прехалаф. Не вдаючись у подробиці, зазначу спільну рису цих індустрій – зникнення технології біповздожного

розщеплення. Звичайно, цей процес не був абсолютним, двоплощинні біповздожні нуклеуси продовжують зустрічатись аж до епохи бронзи, але їх використання вже ніколи не набувало глобальних масштабів. Дивно, але за інших обставин і в інший спосіб цей процес був повторений і в Криму. Класичне біповздожне розщеплення зникло, домінуючим стало розщеплення за допомогою відтискних технологій. За цих умов у деяких кримських комплексах збереглися наконечники, інколи подібні наконечникам фінальної PPNB і PPNC. Це явище я називаю «кримським постсвідером». Я вже зазначав, що такі наконечники зустрічаються у верхніх шарах Фатьма-Коби і Шан-Коби, які зазвичай асоціюються з мурзакобинською індустрією. У цілому ж, на відміну від Східного Середземномор'я, прямого продовження свідерської індустрії ми не бачимо.

Усе це не означає, що кримський свідер зник абсолютно без сліду. Не виключено, що прямим продовженням свідерської технології розщеплення є система розщеплення індустрії Таш-Аїр. Таш-аїрські нуклеуси розщеплювалися відтискним способом. Тим не менше, система розщеплення залишається цілком свідерською. Нуклеуси залишаються сплосченими, двоплощинними, зняття заготовок нагадує біповздожне. Єдина відмінність – у послідовності біповздожного зняття. Якщо свідерські нуклеуси були двополюсними, то у більшості неолітичних біповздожних нуклеусів Криму і нуклеусів інших культур Східної Європи – переважно перемінна полюсність, тобто поперемінний серійний відтиск пластин з двох площадок. Таких індустрій у Східній Європі досить багато: це, крім індустрій Таш-Аїр, гребениківська, буго-дністровська, матвієвокурганська, платовоставська індустрії,

які існували в першій половині атлантикуму. Не зникає ця технологія і в пізньому атлантикумі, коли носії ранніх традицій просунулись далі на північ і обумовили технологію розщеплення тубинської і києво-черкаської культур дніпродонецької КЮ. Не дивно, що вістря, подібні свідерським, знайдені за межами Криму: такі знахідки відомі у Подніпров'ї на стоянках Василівка-Прогон, Гирло Вороної, Шулаїв Острів, Ігринь 8, Острів Сурський 5 (Nuzhnyi 1999, p.198). Хронологія цих знахідок може бути пов'язаною з часом існування кримського свідеру, але у випадках зі знахідками на Ігрині 8 і Шулаєвимому Острові, здається, ці знахідки слід пов'язувати вже з атлантичним часом, коли кримський свідер вже не існував. Подібний свідерському наконечник знайдений і на Сіверському Дінці на стоянці Рубці (Телегін 1982, с.180).

Таким чином, імпульс кримського свідеру відчувався протягом усього атлантикуму. Все сказане свідчить, з одного боку, про вплив свідеру на процеси неолітизації Східної Європи, а з іншого – дає нам привід для твердження, що свідер Криму продовжував повноцінне існування як мінімум до кінця бореалу.

Висновки

Розвиток кримського свідеру за даними радіовуглецевого аналізу і даних прямої стратиграфії відбувався синхронно з пізніми шанкобинською і тау-бодрацькою індустріями і майже повністю синхронно з шпанкобинською і кукрекською індустріями.

Існування кримського свідеру до межі бореалу-атлантикуму обумовило його вплив на формування індустрії Таш-Аїр, а також на формування низки індустрій степової зони України.

ЛІТЕРАТУРА

- Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. – Одесса: Весть, 1994. – 240 с.
- Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II междунар. конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – Вып. V. – М.-Л.-Новосибирск: Гос. Научн.-техн. горно-геолого-нефтяное изд-во, 1934. – С. 114–183.
- Борисковский П.И. Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии // МИА. – № 126. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 132–137.
- Векилова Е.А. Мезолитическая стоянка Сюрень II (раскопки 1954-1955 гг.) // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып.7. – С.7,8.
- Векилова Е.А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (стоянка Сюрень II) // КСИА АН СССР. – 1961. – Вып.82. – С.143-149.
- Векилова Е.А. К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита // МИА. – 1966. – №126. – С.144-154.
- Залізник Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. - №60. – 1987. – С.6-16.
- Залізник Л.Л. Передісторія України. X-V тис. до н.е. – Київ: Бібліотека українця, 1998. – 305с.
- Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Наука, 1982. – 149с.
- Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 188с.
- Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра/Н. П. Оленковский. – Херсон, 1991. – 202с.
- Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VI тис. до н.е.). – К.: Наукова думка, 1982. – 252с.
- Яневич О.О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 3–15.
- Яневич О.О. Культурно-історичний розвиток населення Криму доби пізнього палеоліту, мезоліту та неоліту. – Київ: Інститут археології НАН України, 2004. – На правах рукопису.
- Gerasimenko N. Vegetational history of Buran-Kaya III // The Middle Paleolithic of Crimea. – ERAUL. – 2003. – 91. – P.65-84.
- Nicolăescu-Plofor C.S. Sur la presence du Swiderian en Roumanie // Dacia. – V.5. – P.5-34.
- Nuzhnyi D. Technology of projectile points on blades: some aspects of origin and fate // Tanged points cultures in Europe. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska university press, 1999. – P.194-201.
- Yanevic A. Das Swiderien der Krim // Tanged points cultures in Europe. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska university press, 1999. – P.36-46.

Manko V.O.

The question about the chronology of Crimean Swiderian and it's origin

The basic sites of Crimean Swiderian are Sjuren II, the Buran-Kaya III (layer 4). Crimean Swiderian is characterised by the technics of flake percussion based on application two-platform naviform cores. The blades which have been chopped off with such cores were used for manufacture tanged points which often had a flat retouch on ventral surface.

The Crimean Swiderian is the industry with the least studied chronology. Usually, by analogy with Swiderian of Poland and Ukrainian Polesye this industry is dated in frameworks Late Drias - Preboreal. However, actually so early age Crimean Swiderian not confirm on stratigraphy data. In a layer of 4 of site Shan-Koba similar points are found together with Shpankobian artifacts, on site Sjuren 2 - together with Kukrekian artifacts. The given facts can testify to age within Boreal.

The given circumstance has induced to searches of other analogies of Crimean Swiderian, except its northern analogues. Development of technology of using of naviform cores is known in the region of PPNB, and also for the several industries existing on the eve of addition of this cultural area.

All it allows us to consider region in which developed Crimean Swiderian the most northern part of area of PPNB. As a whole, age Crimean Swiderian is dated by second half of Preboreal - Boreal.